

Tuletorniturismi arengukava Soomes ja Eestis 2008 - 2013

Sissejuhatus

Kogu maailmas kaotavad tuletornid üha enam ja enam oma tähtsust tänapäeva navigatsiooni abivahendina ning hakkavad suuremat tähelepanu kõitma kui ajaloolised ehitised ja merekultuuri "ikoonid" ning turismiobjektid. Sellega seoses on kerkinud probleem, kuidas säilitada ajalooliselt hinnalised tuletornid ja muud navigatsioonivahendid järgnevale põlvemale, sest ohutu navigatsiooni eest vastutavad ametkonnad (veeteede ametid) ei saa oma esmaülesandeks pidada ajalooliste objektide säilitamist. Samas näitab praktika, et ka riiklikel muinsuskaitsega tegelevatel institutsioonidel napib vahendeid ääremaadel asuvate objektide säilitamiseks ja renoveerimiseks.

Inimesi on alati paelunud vaated kõrgelt, mida suurepäraselt võimaldaksid tuletornid kui nad oleksid külastamiseks avatud. Paraku on kõikjal maailmas tehtud alles esimesi samme nende avamiseks huvilistele, sh ka Soomes ja Eestis.

Soomes on külastajaile avatud juba 7 tuletorni: Bengtskär, Hailuoto, Isokari, Kylmäpihlaja, Söderskär, Tankar ja Utö. Eestis oli 2007. aastal külastajatele avatud vaid 3 tuletorni vaatamata sellele, et Eestis on ajalooliselt ja arhitektuuriliselt huvitavaid tuletorne rohkem kui Soomes. Kõik kolm ajaloolist tuletorni-turismiobjekti (Kõpu, Ristna, Tahkuna) asuvad Kõrgessaare vallas Hiiumaal.

Seega seisab paljudel omavalitsustel ning arendajatel/ettevõtjatel ees võimalus oma piirkonna ajalooliste tuletornide arendamiseks turismitooteks. Tuletornide kasutuselevõtmine turismiobjektidena nõuab omavalitsuste poolt entusiastlikke pingutusi, et koordineerida tuletornide põhilise omaniku (riiklikud veeteede ametid) ja kohalike ettevõtjate, muinsus- ja looduskaitsejate huve ning panna nad ühiselt mõtlema ja tegutsema selles suunas, et tuletornid jõuaksid meie kõigi kasutusse.

Ajalooliste tuletornide säilitamiskava hõlpsamaks koostamiseks on IALA (International Association of Marine Aids to Navigation and Lighthouse Authorities - Rahvusvaheline Meremärkide ja Tuletornide Administratsioonide Liit) välja andnud spetsiaalse käsiraamatu "IALA Lighthouse Conservation Manual" (vt www.iala-aism.org), millest on juhitud ka käesoleva arengukava koostamisel.

Arengukava on koostatud projekti „Tuletornid turismitooteks“ raames, mille eesmärgiks oli tuletorniturismi arendamisele kaasaaitamine Soome lõunarannikul ja Eestis. Arengukava on valminud ühistööna projekti jooksul toimunud õppereiside, töötubade ja seminaride käigus läbi viidud arutluste tulemusel. Soomes oli selle töö koordineerijaks Antti Karlin Turu Ülikoolist ja Eestis Maret Pank ning Aado Keskaik TTÜ Kuressaare Kolledžist.

1. Tuletornid Soomes

Soome esimese, Turusse suunduval laevateel Utö kaljusaarel asuva tuletorni ehitus lõpetati 1753. aastal. Rannikul asuvate tuletornide võrgustiku kujundamist alustati 1809.a, mil Soome läks autonoomse suurvürstiriigina Venemaa koosseisu. 20. saj alguses oli Soome vetes 24 majakat ja 12 tulelaeva. Mehitatud olnud tuletornidest noorim, Rauma lähistel asuv Kylmäpihlaja valmis 1953.

Märkimisväärne muutus senises süsteemis toimus 1950ndatel aastatel, mil tulelaevad asendati merepõhja kinnitatud põhjamajakatega. Need arktilistes vetes paiknevad automatiseeritud tuletornid peavad vastu ka liikuvate jääpankade rängale survele.

Esimestes tuletornides kasutati valgusallikatena küünlaid ja õlilampe, lisavalgust andsid raudkorvides miilavad söed. Läätseseadmed võeti Soome tuletornides kasutusele 1860ndate aastate alguses, valgusallikateks olid petrooleumilambid. 1906. aastal algas üleminek atsetüleengaasile ning kasutusele võeti rootslase Gustaf Daleni poolt välja töötatud plinktulede automaatregulaatorid.

http://www.fma.fi/vapaa_aikaan/majakat/kartta.php

Tänapäeval on Soomes 60 tuletorni (vt kaarti), 49 neist on veeteede ameti hallata. Lisaks tuletornidele on 8500 kilomeetril Soome mereteedel kokku 2500 väiksemat navigatsioonimärki. Kõik Soome tuletornid on mehitamata, 12 tuletorni saavad elektrit kaabli kaudu jaotusvõrgust, kahel on oma jõujaam, 16 töötavad tuule- ja 19 päikeseenergial. Viimased gaasimajakad elektriseeriti 1992. aastal.

Kolm tuletorni on veeteede amet ära müünud: Bengtskär kuulub 2001. aastast alates Turu Ülikooli Fondile, Kylmäpihlaja Rauma linnale ja Porvoo lähistel asuv Söderskär müüdi 2003. aastal eraisikutele. Üheks aastaks (2006) anti ettevõtjale rendile ka Porkkala Kallbådani tuletorn, kuid seda lepingut ei pikendatud.

Tuletorniturismi arendamisel Soomes tuleb arvestada asjaoluga, et liigendatud ranniku tõttu asub 90% tuletornidest saartel. Tuletornid Soomes on suuremale külastajate hulgale avatud olnud alles kaheksa aastat. Külastada saab järgmisi tuletorne: Bengtskär Hiittise saarel, Utö (Korppoo vallas), Isokari (Kustavi vald), Kylmäpihlaja (Rauma) ja Tankar (Kokkola). Arhitektuuriajalooliselt väärtuslikke tuletorne on Soomes 20.

Tuletorniturismi pioneer on Bengtskär, mida külastab ka enim turiste. Külastajaile avamise aastal, 1995, käis seal tuhat inimest. Koostatud arengukava järgi peaks külastajate arv aastaks 2016 tõusma 20 tuhandeni.

Ametlikku tuletorniturismi statistikat ei peeta, kuid tuletornides tegutsevate ettevõtjate hinnangul oli 2007. aastal tuletornikülastusi ca 40 000 ja see arv kasvab pidevalt.

Soome tuletorne on kujutatud ka postmarkidel ning 1999. aastal anti välja ülevaatlik raamat „Soome tuletornid“.

2. Tuletornide olukord Eestis

Tänase ametliku nimistu järgi on Eestis ühtekokku 61 tuletorni, 184 tulepaaki ja ligi paarsada poid, mis on töötavad navigatsioonimärgid. Lisaks on rida ajalooliselt huvitavaid tuletorne/navigatsioonimärke, mis meresõidumärkidena on kasutusest välja jäänud, kuid pakuvad huvi meresõidu ajaloo või arhitektuuri seisukohast (Laidunina, Kiipsaare, Käsmu).

Valdav enamus Eesti tuletornidest (<http://195.50.203.61:8010/SLAID1.HTM>) on riigi omandis, Eesti Veeteede Ameti (EVA) valduses. Navigatsioonimärgistusega tegelevad EVA koosseisus viis regionaalset talitust. Harju- ja Virumaa tuletornide hooldusega tegeleb Põhja-Eesti navigatsioonimärgistuse talitus asukohaga Lume 9 (Hundipea sadam), Tallinn; Hiiu- ja Läänemaa tuletornide hooldusega Läänemaa navigatsioonimärgistuse talitus asukohaga Uus-Sadama 2, Haapsalu; Saare maakonna tuletornide hooldusega Saaremaa navigatsioonimärgistuse talitus asukohaga Pärna 6, Kuressaare; Pärnumaa tuletornidega Pärnu navigatsioonimärgistuse talitus, Merekalda 16 ja siseveekogude navigatsioonimärgistuse (Peipsi tuletornid) hooldusega Tartu navigatsioonimärgistuse talitus asukohaga Väike-Turu 4, Tartu.

IALA poolt välja valitud 100 tuletorni-arhitektuurimälestise nimekirjas on 6 tuletorni Eestist: Kõpu, Ruhnu, Tahkuna, Keri, Pakri ja Suurupi alumine. Kõpu tuletorn on maailma kolme vanima seni järjekestvalt toimiva navigatsioonimärgi hulgas. Vanimaks praegu eksisteerivaks tuletorniks loetakse Hispaania looderannikul La Coruña sadama sissesõidul asuvat nn Heraklese torni, mis arvatakse olevat rajatud foiniiklaste poolt meie ajaarvamise algaastail.

Hetkel on Eestis muinsuskaitse all 16 tuletornikompleksi: Kõpu, Suurupi ülemine ja alumine, Keri, Tallinna ülemine ja alumine, Vilsandi, Mohni, Vormsi, Ristna, Tahkuna, Ruhnu, Pakri, Käsmu, Laidunina ja Kunda tuletorni varemed. Täiendavalt on plaanis kaitse alla võtta Kihnu, Abruka, Sorgu, Vaindloo ja Sõrve. Nii muinsuskaitse kui EVA kavades on Keri, Mohni ja Sorgu tuletornide restaureerimine, kuid mõlemal napib selleks ressursse. Tõenäosem on muinsuskaitse väärtusega Vilsandi tuletorni kavandatav remont EVA poolt. Remondikavast on kahjuks välja jäänud samasasuv merepäästejaam, mis on läinud juba eravaldusesse.

Muinsuskaitse all olevate tuletornide restaureerimistöõdele eelneb reeglina väärtuste veelkordne inventeerimine ja vajadusel täiendavate uuringute läbiviimine, sellele järgneb projekteerimine, kusjuures seda saab teha ainult vastavat litsentsi omav arhitekt/projekteerija, kes on ka tehtavate tööde üle järelvalve teostajaks.

Paljud tuletornid asuvad looduskaitse all olevatel maadel, mis aga looduskaitse spetsialistide arvamuse järgi ei kujuta tuletornide kasutamisel turismiobjektidena probleemi, kui maa-ala kasutamine on mõistlikult korraldatud ning turistide liikumine suunatud.

Eesti huvitavamate tuletornide tutvustamiseks on Eesti Post lasknud välja rea tuletornide kujutusega marke. Siiani on markidel kujutatud Pakri, Vaindloo, Ruhnu, Kunda, Vilsandi, Ristna, Kõpu, Mohni, Laidunina, Keri, Sorgu ja Tallinna ülemine ja alumine tuletorn (vt <http://www.post.ee/tuletornid>).

Kuna tuletornid on hakanud minetama oma funktsioone tähtsaima navigatsiooni abivahendina ning seoses automatiseerimisega puudub vajadus tuletornivahi kohapeal elamiseks, siis on abihooned enamasti kasutusest välja jäänud. Eestis on need eluhooned tihti erastatud endistele majakavahtidele ja seega on tuletorni vahetus läheduses tekkinud eraomandisse kuuluv kinnistu, mis sageli piirab pääsu tuletorni juurde. Käesoleval ajal on veel mehitatud vaid kolm tuletorni, need on Narva-Jõesuu, Ristna ja Naissaare. Viimati nimetatust kaob töökoht alates 2008. aastast.

Samas on tuletornidesse või sinna lähedusse jäänud ajaloo seisukohalt huvipakkuvaid hooneid ja rajatisi ning tehnilisi vahendeid (elamud, saunad, keldrid, petrooliaidad, generaatorijaamad, sireenihooned, merepäästejaamad, nautofonid jms), mis võivad pakkuda huvi piirkonna küllastajatele kui leidub arendajaid, kes suudavad ja tahavad neid väärtusi eksponeerida ning ka matkajuhte välja õpetada.

Käesoleval ajal on küllastajatele avatud vaid kolm Eesti tuletorni, mis kõik asuvad Kõrgessaare vallas Hiiumaal. Need on Kõpu, Tahkuna ja Ristna tuletornid (www.korgessaare.ee). Nagu selgub arengukavale lisatud tabelist, on turisminduse seisukohalt piisavat potentsiaali veel real Eestis tuletornidel. Kindlasti võib eeldada suurt huvi selliste tuletornide küllastamiseks nagu Sõrve tuletorn Saaremaal, samuti on iga väikesaarel asuv tuletorn lisahuviväärsus ning vääriks vähemalt suveperioodil avamist. Sii gruppi kuuluvad Kihnu, Ruhnu, Vormsi, Vilsandi, Naissaare, Osmussaare jt asustusega saarte tuletornid. Omaette probleem on ligipääs asustamata saarte tuletornidele. Praegu on Keri või Vaindloo tuletorne võimalik imetleda vaid merelt või randumisel mõne väikese meresõidukiga, sest reeglina neil saartel sadamad puuduvad.

Rannikul asuvatest tuletornidest on huvipakkuvamad Pakri, Suurupi, Juminda, Narva ja miks mitte ka Peipsi rannikul asuvad tornid.

Kui ka tuletorni mingil põhjusel ei saa või ei ole mõtet küllastajatele avada, siis võib see olla mingi matkaraja osa, pakkudes teavet meie merenduse ajaloo kohta lisaks ilusatele vaadetele, mis tihti tuletorni jalamilt avanevad.

3. Tuletorniturism maailmas

Maailmas on ligi 15 000 tuletorni, neist Läänemerel ümmarguselt 360. Huvi tuletornide kui merekultuuri kandjate vastu on kasvamas ning huvilised erinevates riikides on loonud ajalooliste tuletornide säilimisele kaasaaitamiseks ning alternatiivkasutuse arendamiseks terve rea organisatsioone, põhiliselt seltse. Näiteks Soome tuletorniseltsil on üle 400 liikme, Rootsi seltsil üle 3000 liikme. 12. detsembril 2007 loodud Eesti tuletorniseltsil on 36 asutajaliiget, neist 10 on juriidilised isikud.

Maailma tuletorniselts (World Lighthouse Society, vt www.worldlighthouses.org) on oma eesmärgiks seadnud:

- õhutada ajalooliselt tähtsate navigatsioonivahendite, eelkõige tuletornide ja -laevade kaitset ja hoidu nii rahvuslikul kui rahvusvahelisel tasandil;
- arendada sidet ja koostööd kõikide tuletorniorganisatsioonide ja entusiastide vahel, et jagada omavahel infot, ideesid ja arendada strateegilist lähenemist.

Tuletorniturismi arendamisel tuleks arvestada kahte liiki külastajatega – tavaturistid ja tuletorni valdkonna asjatundjad. Tavakülastaja huvi piirdub üldreeglina rajatise üldise konstruktsiooni ja ajaloo ning võimalusega saada torni vaateplatvormilt ümbrusest ülevaade. Asjatundjaid huvitab nii torn ise kui ka selle tehniliste lahenduste (tuleseadmed, laternaruum, latern jm) ajalugu. Tuletorniturismi kavandamisel tuleks seda kindlasti arvestada ja mõlema huvirühma jaoks välja töötada eraldi programmid ja marsruudid. Kavandada tuleb ka tugiteenused (toitlustamine, majutamine, infotahvlid) ja juurdepääsuvõimalused (teed, laevaihendused).

4. Tuletorniturismi võimalused Eestis ja Soomes

Tugevused

1. leidub tuletorniturismi arendamisest huvitatud aktiivseid omavalitsusi ja mittetulundusühendusi ning ettevõtjaid,
2. palju huvitavaid tuletorne,
3. mõned tuletornid on edukalt turismi heaks kasutusele võetud,
4. tuletornid asuvad atraktiivsetes kohtades,
5. taustateave tuletornidest on hea,
6. Soome Veeteede Amet on aktiivne toetaja,
7. tuletorniturism annab tööd äärealadel.

Nõrkused

1. paljude tuletornide tehniline seisund on halb,
2. ligipääs väikesaarte tuletornidele on raske,
3. Eesti Veeteede Amet pole alternatiivkasutust veel aktiivselt toetama asunud,
4. tuletornide juures pole piisavalt teenuseid,
5. turismiinfo tuletornide kohta on turisti jaoks raskesti leitav ja suures osas võõrkeeltesse tõlkimata,
6. mitmed turismiväärtuslikud tuletornid pole leidnud huvitatud arendajat.

Võimalused

1. huvi tuletornide vastu on suur,
2. tuletornide kasutuselevõtt uutel otstarvetel levib,
3. inimestel on rohkem raha reisimiseks,

4. EL rahastusvõimalused,
5. vaba liikumine Euroopas kasvab,
6. turul on uued tuleornidega seotud tooted (erinevate tähtsündmuste näiteks pulmad jms korraldamine, konverentsiteenus, loodusvaatlused, eelnevatega seotud toitlustusteenused),
7. rahvusvaheline koostöö (sh tuleorniturismi alal) laieneb.

Ohud

1. riik ei investeerigi piisavalt tuleornide alalhoidu, tornid hävivad,
2. vastuolud naaberkiinnistute omanikega takistavad ligipääsu tuleornidega tutvumiseks,
3. loodus- ja muinsuskaitseõuete karmistumine takistab turismi kasvu rannikul,
4. tuleornide erastamine viib need avalikust kasutusest välja.

5. Turvalisuse küsimused

Tuleornid on ehitatud meremärkideks, mistõttu paljudel juhtudel ei vasta nende turvalisus tasemele, mida suurenev külastajate hulk nõuab. Ohutuse tagamist tuleb vaadelda kahest aspektist. Neist esimene on kindlasti navigatsiooniseadmete töö tagamine ning külastajate ligipääsu blokeerimine navigatsiooniseadmete juurde. Teiseks on oluline tagada külastajatele ohutus. See nõuab iga objekti jaoks vastavate eeskirjade väljatöötamist ja vajadusel olemasolevate konstruktsioonide tugevdamist või täiendamist, ligipääsu korraldamist objektile, külastajate arvu reguleerimist, esmaabi võimaluste läbimõtlemit jms. Tuleb meeles pidada, et tuleorni külastajate hulgas võib olla väga erineva füüsilise ettevalmistusega inimesi, arvestada tuleb nende kõigi vajadustega.

Ilmselt tuleb paljudel juhtudel alustada mootorsõidukite parkimise õigest korraldamisest ning jalakäijate voogude suunamisest, pidades silmas ebatasasusi rajal, samuti kõikvõimalikest kõrgetest astmetest, kanalisatsioonikaevudest jms tulenevaid võimalikke ohte. Piirkond tuleks varustada hoiatavate märkidega, vajalike piiretega, esmaabi telefoninumbrite ja muu säärasega.

Tuleornide sees tuleb lukustada kõik ruumid, kuhu külastajate juurdepääsu ei soovita. Eriti oluline on veendumine selles, et objektid ei oleks ohtlikud lastele (ronimist või kõõlumist takistavad piirded, kindlalt suletud luugid jms). Tuleorni teenindav personal peaks olema saanud väljaõppe esmaabi osutamiseks. Soovitav on hoida tuleorni sees korraga viibivate külastajate arv pideva kontrolli all.

6. Tulevikuplaanid aastateks 2008 - 2013

Visioon

Aastal 2013 on:

- Soome ja Eesti tuletornid on rahvusvaheliselt kuulsad;
- külastajaile avatud Eestis vähemalt 7 ja Soomes vähemalt 12 tuletorni;
- turismimarsruutidesse on haaratud vähemalt 12 tuletorni Eestis ja 20 Soomes;
- nii Eestis kui Soomes külastab tuletorne vähemalt 60 tuhat inimest aastas;
- Eestis ja Soomes avatakse tuletornide teavituskeskused;
- kõigil turismipotentsiaaliga tuletornidel on olemas kvaliteedimeelespead ja külastuseeskirjad pakutavate teenuste, keskkonnanohiu ja turvalisuse kohta.

Strateegia

- Huvirühmad koonduvad tuletorniseltside ümber.
- Tehakse koostööd veeteede ametitega ja teiste riigiasutustega tuletornide säilitamiseks ja avalikuks eksponeerimiseks.
- Toetudes nõudluse kasvule võetakse turismiks sobivad tuletornid võimaluse piires kasutusele.
- Investeeringute ja uute turismitoodete väljaarendamise rahastamiseks taotletakse EL struktuurifondide ja ka siseriiklikke toetusi.
- Tooteid arendatakse ja turundatakse rahvusvahelises koostöös.

7. Tegevuskava 2008–2013

Soomes:

- Veeteede Amet selgitab välja turismi seisukohalt sobivad tuletornid ning külastajatele avamise eesmärgil annab need rendile või müüb
- Bengtskäri tuletorni arendamine toimub vastavalt olemasolevale visioonile
- Arengukavad koostatakse ka teistele tuletornidele-turismiobjektidele
- Tuletornidele koostatakse IALA käsiraamatu põhjal oma meelespead
- Avatakse tuletornimeeneid müüv ühine veebipood, töötatakse välja uusi tooteid
- Koostatakse tuletorniturismipaketid koos võimalike majutuskohtade ning laevaihendustega
- Tutvustatakse Soome tuletorniturismi nii kodumaisel kui rahvusvahelisel areenil
- Korraldatakse iga-aastaseid tuletorniseminare.

Eestis:

- Saaremaal tehakse tööd Sõrve tuletorni avamiseks ja Sõrve tuletorniringi kui turismitootena väljatöötamiseks ning Laidunina päevamärgi restaureerimiseks ja lülitamiseks Lõuna-Saaremaa turismimarsruuti;
- Hiiumaal jätkatakse tuletorniringi objektide ja teenuste arendamist;
- Väiksema külastajate hulgaga väikesaartel püütakse jõuda tuletorni avamiseni piiratud mahus või ettetellimisel (Kihnu, Ruhnu, Vormsi, Vilsandi jt) või alternatiivina selle lülitamiseni matkaraja osaks vaatamisväärusena (Abruca, Manija, Osmussaare jt);

- Rannikul asuvad huvitavaid tuletorne võetakse avalikku kasutusse külastusobjektidena (Tallinna alumine muuseumina, Pakri ja Suurupi ülemine jt) või matkaraja objektina (Suurupi alumine jt);
- Eksklusiivseid puhkamisvõimalusi on võimalik arendada alalise asustusega meresaarte tuletornikinnistute baasil (vajalikud väga suured investeeringu!). Sellised kohad on Mohni, Sorgu, Keri, Vaindloo jne.

Rahvusvahelises koostöös:

- Arendatakse tooteid, uusi kasutusideesid, info- ja reklaammaterjale jms
- Ühised tuletorniturismi turundus- ning teavitustegevused(-võrgustikud)
- Kogemuste vahetamine tuletornide säilitamise ning alternatiivkasutuse osas

Potentsiaalsed rahastamisallikad tuletornide avamiseks vajalike investeeringute tegemiseks Eestis ja Soomes:

- EL struktuurifondid (eriti INTERREG IV A/B/C, Leader+)
- Eesti ja Soome riiklikud rahastamisallikad (Piirkondade konkurentsivõime tugevdamise väikeprojektide programm (Eesti riik), Piirkondade arengu kavandamise programm (Eesti riik))
- Põhjamaade fondid
- Investeerimisfondid ja -pangad

LISA 1: Eesti tuletornid – potentsiaalsed turismiobjektid (tabel)
Estonian lighthouses – potential lighthouse tourism destinations (table)

LISA 2: Soome tuletornid (tabel)
Finnish lighthouses

LISA 3: **Kasutatud allikad**

References

Internetiallikad

- Eesti Veeteede Amet, navigatsioonimärkide andmebaas – <http://195.50.203.61:8010/SLAID1.HTM>
- Hiiumaa, Läänemaa ja Saaremaa turismi arengukava 2013. – http://www.mv.hiiumaa.ee/uploads/File/arengukavad/laane_eesti_turismikava.pdf
- Hiiumaa tuletorni ring – <http://www.hiiumaa.ee/tuletorn/index.php>
- projekti Tuletornid turismitooteks – www.lighthouse-tourism.net
- Eesti saarte tuletornid – <http://www.saared.ee/tt/>
- Merenkululaitos (Soome Veeteede Amet), Soome tuletornid – http://www.fma.fi/vapaa_aikaan/majakat
- Soome tuletorniselts – www.majakkaseura.fi
- Eesti tuletorniselts – <http://www.korgessaare.ee/index.php?page=210>
- Eesti tuletornid – <http://www.unc.edu/~rowlett/lighthouse/est.htm>
- Soome ajaloolised tuletornid – <http://www.helsinki.fi/hum/meh/merimerkit/>

Raamatud ning artiklid ajakirjanduses

- Aleksejev, I.(2000): Eesti tuletornid. Tallinn: GT Projekt, 123 lk.
- AISM-IALA. (2000): IALA Lighthouse preservation manual. 53 lk.
- Koni, E. (2007) Eesti tuletornid ja nende turismipotentsiaal: diplomitöö, TÜ Pärnu Kolledž.
- Laurell, S. (1999): Suomen majakat. Merenkululaitos. 351 lk.
- Luige, A.(1982): Eesti tuletornid. Fakte ja meenutusi. Tallinn: Eesti Raamat, 107 lk.
- MTÜ Hiiumaa Turismiliit (2004): Tuletorniring. Kärkla, 42 lk.
- Pao, B. (2007): Sõrve tuletorniring. Ajaleht Oma Saar, 13. ja 27. juuli 2007
- Peetsalu, P.(2006): Eesti majakamaailm. Tallinn: Greif, 151 lk.
- Turun yliopistosäätiö (2007): Bengtskär visio 2016. 2 lk.

